

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.23.03>

УДК 94(477.82+438)“1921/1939”:271.22-52

Нерода Інна,аспірантка кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки

РЕВІНДИКАЦІЯ ПРАВОСЛАВНИХ СВЯТИНЬ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1921–1939 РР.)

Для українців релігія відіграла надзвичайно важливу роль у житті. Але опинившись у міжвоєнний період в іновірній Польщі, Православна церква зазнавала утисків та репресій.

У статті розглядаються особливості процесу ревіндикації на Волині, її причини та передумови. Дослідження зумовлене суперечливими сторінками спільної історії України та Польщі. Становище православних церков у католицькій Польщі було досить нестабільним та розбіжним. А питання церковної власності було особливо важливим для Православної церкви в Польщі в міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

З огляду на наукове, теоретичне та практичне значення проблеми, недостатню вивченість теми, використання неопублікованих джерел, вітчизняні і зарубіжні публікації документів та матеріалів ставиться мета дослідити політику польських урядових кіл і католицького костелу щодо церковного майна Православної церкви на території Польщі.

Нині в умовах українсько-польської співпраці надзвичайно важливим є проблема дослідження та висвітлення історії цих двох сусідніх народів. Тривалий час дослідники залишали поза увагою національну політику Польщі. Зокрема, Волинь посідала в національній політиці II Речі Посполитої особливе місце. Надзвичайно довго поляки та українці йшли до діалогу та порозуміння. І, зрештою, це призвело до того, що два народи стали на шлях співпраці та допомоги один одному. Однак досить складно стерти з пам'яті всі ті потрясіння, через які пройшли українці, знаходячись під владою II Речі Посполитої.

Досліджувана проблема має значний науковий інтерес. Нині сучасними вітчизняними та іноземними дослідниками опубліковано низку праць, що стосуються становища Православної церкви в Польщі. Проте не можна стверджувати, що ця проблема достатньо висвітлена в історичній науці. Проблема ревіндикації чекає на подальші наукові студії.

Ключові слова: ревіндикація, православна церква, римо-католики, польська влада, Волинь.

Neroda Inna. Revindication of Orthodox shrines in Volyn Voivodeship (1921–1939)

For Ukrainians, religion was played an extremely important role in life. But finding itself in interwar Poland in infidel Poland, the Orthodox Church was suffered oppression and repression.

The article considers the peculiarities of the process of revindication in Volyn, its causes and preconditions. This study is due to the contradictory pages of the common history of Ukraine and Poland. The situation of the Orthodox Churches in Catholic Poland was quite unstable and divergent. And the issue of church property was especially important for the Orthodox Church in Poland (PCP) in the interwar period (1921–1939).

Based on the scientific, theoretical and practical significance of the problem, given the insufficient study of the topic, using unpublished sources, domestic and foreign publications of documents and materials, the aim is to investigate the repressive policy of Polish government regarding the Orthodox Church's property in Poland.

Today, in the conditions of Ukrainian-Polish cooperation, the problem of research and coverage of the history of these two neighboring countries is extremely important. For a long time, researchers ignored Poland's national policy. In particular, Volyn occupied a special place in the national policy of the Second Rzeczpospolita. For a long time, Poles and Ukrainians went to dialogue and understanding. As a result, the two nations have embarked on a path of cooperation and assistance to each other. However, it is quite difficult to erase from memory all the upheavals that Ukrainians went through under the rule of the Second Rzeczpospolita.

The researched problem has considerable scientific interest. For today, modern domestic and foreign researchers have published a number of works on the situation of the Orthodox Church in Poland. However, it cannot be said that this problem is sufficiently covered in historical science. The problem of revindication is awaited further research.

Key words: revindication, Orthodox Church, Roman Catholics, Polish authorities, Volyn.

Особливо важливим для Православної церкви в Польщі (ПЦП) було питання церковної власності. Одним із перших правових актів Польщі, що торкався ПЦП, був закон від 17 грудня 1920 р. про прийняття у власність держави деяких ґрунтів, у тому числі і церковних [1].

На підставі цього та інших правових актів Польська держава визнала себе власником всіх православних святинь Польщі. Одночасно претензії до багатьох святинь пред'явила Римо-католицька церква (РКЦ). Було це пов'язано з попередньою політикою російського уряду, який намагався ліквідувати унію та католицизм і повернути католиків на православ'я. Внаслідок цього ціла низка унійних та католицьких



святинь була перероблена на православні. У міжвоєнній Польщі почався зворотний процес. РКЦ розпочала жваву ревіндикаційну кампанію, намагаючись відібрати у православних колишні унійні або католицькі святині, а згодом перехрестити вірних цієї церкви на католиків.

Протягом міжвоєнного періоду ПЦП пережила три періоди католицької експансії, ініціаторами якої тією чи іншою мірою були як РКЦ, так і польський уряд.

Перший період ревіндикації можна окреслити 1919–1924 рр. Він характеризувався намаганнями РКЦ відібрати у православних колишні унійні або латинські святині. Початком цього періоду можна вважати розпорядження комісара східних земель від 12 травня 1919 р., згідно з яким усі православні святині, перероблені зі скасованих римо-католицьких костелів і каплиць, передавалися римо-католицькому духовенству. Повноваження на виконання цього розпорядження покладалися на місцеву адміністрацію [2].

До того ж заступник Генерального комісара східних земель видав 8 листопада 1919 р. розпорядження, в якому наголошувалося, що з ревіндикацією святинь мали бути ознайомлені представники обох віросповідань – як католики, так і православні. При цьому начальники округів уповноважувалися припиняти або відновлювати ревіндикацію [3].

Варто зауважити, що півторакове російське панування не минуло безслідно. Внаслідок примусового знищення унії і католицизму та з низки інших обставин значна частина населення стала вважати себе православними. Також існувала певна частина святинь, які неодноразово змінювали конфесійну приналежність і ще до унії були православними церквами.

Не беручи до уваги вищевказаних обставин, РКЦ приступила до здійснення ревіндикаційних планів. М. Сивіцький зазначає: «... власті замкнули одразу після війни 111 церков, знищили 50, 150 забрав костел, а всього до 1924 р. від православних забрано близько 500 церков і близько 20 тис. га церковної землі з господарськими будинками» [4, с. 91].

Згідно зі списком, складеним католицькою єпархіальною курією у 1921 р., у тій частині Луцько-Житомирської єпархії, що перейшла під владу Польщі, тобто на Волині, ревіндикації мали підлягати 34 святині, в тому числі і монастирі [5].

Боротьба за ці святині розпочалася не лише між католицькою і православною церковними владами, але і між місцевим населенням. Характерною особливістю першого періоду ревіндикації було те, що особливу активність у цей період проявляло католицьке населення. Воно займало церкви, не чекаючи рішень центральної чи місцевої влади, досить часто самовільно або з дозволу католицької церковної влади. Незважаючи на те, що в багатьох випадках для таких дій бракувало правових підстав, державна влада практично толерувала це явище. Своєю чергою це викликало відповідну реакцію зі сторони православного населення та кліру і трактувалися як удар по православ'ю не лише матеріальний, а й моральний, а то й як акт католицького фанатизму. Серед населення протилежних визнань спалахувала релігійна ворожнеча, яка ще більше знесиловала українське суспільство в Польщі.

У перший період ревіндикаційної акції гучного розголосу набула справа власності Луцького Свято-Троїцького собору. З огляду на те, що у XIX столітті Луцький собор був костелом католицького ордену бернардинів, у 1920 р. католицьке населення міста подало до уряду прохання про повернення його католикам. Боротьба за Луцький собор тривала протягом кількох років. Православні висували низку доказів, згідно з якими вважали собор своєю власністю. Так, у листі до Голови Ради міністрів від 17 жовтня 1920 р. вони мотивували своє право на собор тим, що відтоді, як у середині XIX ст. костел було замкнено, приміщення з кожним роком дедалі більше руйнувалося. Тоді православне населення міста і околиць розпочало збір коштів для відбудови собору. Лише через 30 років після закриття, у 1879 р., вдалося приступити до відбудови. Царський уряд виділив на реставрацію лише 37 тис. крб, решта ж, близько 200 тис. крб, були зібрані з пожертв місцевого православного населення. Отже, православні вважали собор своєю власністю. Причому православні церкви в місті були невеликі і не могли вмістити всіх віруючих. У цьому ж листі засвідчувалося, що не всі місцеві католики бажають ревіндикації собору, а лише місцеве католицьке духовенство і заагітована ними невелика частина віруючих. Далі виявився ще один досить вагомий аргумент – на тому самому місці ще до приходу бернардинів стояв монастир православного ордену василіан [6].

З листом подібного змісту православні парафіяни Свято-Троїцького собору зверталися до сейму [7]. Архієпископ Олексій просив Волинського воєводу про відміну цієї ревіндикації [8].

Своєю чергою католики також зверталися до урядових установ, вказуючи, що костел ордену бернардинів був збудований у 1754 р. виключно на кошти католиків і царським урядом був примусово переданий православним [9, с. 8].

Отже, кожна із сторін намагалася довести своє право на собор, причому достовірність наведених фактів було важко з'ясувати. Та все ж міністр віросповідань рескриптом від 9 листопада 1922 р.



розпорядився передати Луцький Свято-Троїцький собор у тимчасове використання католицького населення [10].

Ситуація, що склалася на Волині у зв'язку з цією справою, була досить напруженою. У квітні 1923 р. Рада товариства «Просвіта» розробила звернення до 23 польських організацій, апелюючи до їхнього сумління в цій справі [11, с. 149]. Тогочасний воевода К. Сроковський, зважаючи на конфліктність ситуації, не виконав розпорядження міністра. Ревіндикацію Свято-Троїцького собору було стримано. Однак на засіданні сейму 12 грудня 1923 р. щодо Луцького собору було прийнято ухвалу про повернення собору католикам, а в разі потреби передати православним невелику гарнізонну церкву [12].

Проти такої ухвали рішуче виступив сам митрополит Діонісій. Він звернувся з меморіалом до Голови Ради міністрів, в якому наголошував: «Рішення комісії сейму в справі ревіндикації православного собору в Луцьку піднято без належного розгляду справи і без врахування думки адміністративної влади, яка мала безпосередні і достатні причини, щоб висловитися проти тієї ревіндикації і кількаразово стримувати і відкладати вже призначену ревіндикацію» [13].

Меморіал митрополита викликав хвилю критичних зауважень католицької преси. Проте Луцький Свято-Троїцький собор так і не було ревіндиковано.

Напруження стосунків між православною духовною владою та урядовими колами викликала ревіндикація храму у с. Варковичі Дубнівського повіту. Церква у с. Варковичі була передана католикам за розпорядженням міністра віросповідань від 14 липня 1923 р. [14].

Митрополит Діонісій звернувся з протестом до міністра віросповідань, вказуючи, що 17 вересня 1923 р. ревіндикація у с. Варковичі була здійснена без відома Волинської духовної консисторії. Митрополит просив припинити ревіндикацію церкви, яка була відбудована на кошти православних [15]. Прохання митрополита було відхилено міністром віросповідань [16].

Без присутності представників православної Духовної консисторії в лютому 1923 р. відбулася ревіндикація церкви та нерухомого майна у с. Тарговичі Дубнівського повіту. Згодом там виник конфлікт між православними та католиками, причиною якого була передача не стільки самої церкви, як церковної землі. Православна консисторія вирішила подати позов до суду, домагаючись повернення як церкви, так і її нерухомого майна [17].

Як уже згадувалося, ревіндикації, що охопили Волинь, спричиняли постійні конфлікти між православними і католиками. Зрештою виникла досить загрозлива ситуація. Намагаючись уникнути подальших ускладнень, політичний Комітет Ради міністрів 24 травня 1924 р. видав ухвалу, яка стримувала акцію повернення РКЦ колишніх католицьких святинь, які ще залишилися у використанні православних [18]. А міністр віросповідань 30 травня видав розпорядження Волинському воеводі, в якому наказував стримати ревіндикації, на якому б етапі вони не знаходились, аж до подальших розпоряджень [19].

Це розпорядження завершувало перший період ревіндикаційної акції, характерною особливістю якого було загострення конфлікту між православними і католиками. Здебільшого боротьба за святині велася «в низах» і досить часто була причиною насильницького і незаконного захоплення католиками церков. Це вело за собою цілу низку судових процесів. Але ПЦП, не маючи визначеного правового статусу, не могла повноправно боронити своє майно, а державна влада підтримувала ревіндикаційну акцію.

Незважаючи на розпорядження міністра віросповідань про стримання ревіндикації, волинський воевода відмовив митрополиту Діонісію у проханні про збереження статусу парафіяльних соборів у Луцьку і Кременці, церков у Старому Олексинці, Вишгородку, Янівцях, Мельниці, Варковичах, Тарговиці, Козині, Четвертні та церкви Кирила і Мефодія в Острозі. Відмова пояснювалася тим, що всі ті церкви були перероблені з костелів і з часом мали бути повернуті католикам [20].

Католики ж продовжували пред'являти права на ту чи іншу святиню, а Луцький римсько-католицький єпископ постійно звертався до Міністерства віросповідань із проханнями задовольнити вимоги своїх вірян. Міністр віросповідань С. Грабський у листі від 27 лютого 1925 р. до митрополита Діонісія пояснив, що врегулювати ревіндикаційні справи можна правовим шляхом за умови порозуміння обох зацікавлених сторін [21].

Другий період ревіндикаційної акції можна окреслити 1928–1934 рр. Варто зазначити, що у 1928 р. Верховний суд у Варшаві визнав ПЦП юридичною особою [22].

Водночас у червні 1928 р. Волинська духовна консисторія звернулася до настоятелів парафій та монастирів із роз'ясненням щодо судових позовів у справі церковного майна. Вказувалося, що під час судових процесів може виникнути питання про 10-річний термін законної давності позову від дня порушення володіння. Цей термін визначався 11 листопада 1928 р., тобто в цей день минало 10 років із часу переходу церковного майна у власність польської держави. Духовна консисторія закликала духовенство подати усі судові позови зі встановлення права на церковне майно до цього дня [23].



По суті, це були перші законодавчо обґрунтовані кроки ПЦП в обороні своїх майнових прав. До того ж у 1929 р. Верховний суд підтвердив постанову про визнання ПЦП юридичною особою, котра може бути суб'єктом права власності і володіти належною правоздатністю для судового захисту своїх майнових прав. Також було спростовано вказівку Генеральної прокуратури про те, що згідно з Тимчасовими правилами ПЦП позбавлена змоги захищати свої майнові права [24]. Відтепер ПЦП могла виступити як повноправна сторона на судових процесах у справах православних церков, захоплених неонуніатами і католиками.

У листопаді 1929 р. католицькі єпископи теж подали до суду цивільні позови проти ПЦП про повернення давніх костелів і монастирів. Відбулося це без згоди Міністерства віросповідань і без будь-якого порозуміння з державною владою. Загалом було подано 755 позовів, з яких 614 – проти православних інституцій. Причому предметом поданих позовів були лише 202 полатинські святині, а 553 – поунійні [25]. Згідно з даними Луцької єпископської курії, 302 об'єкти, що були предметами позовів, знаходилися на Волині [26, с. 6].

Незважаючи на те, що в більшості предметом позовів були колишні унійні церкви, автори судових скарг виступали без порозуміння з греко-католицькою церковною владою, яка була найбільш повноправною спадкоємицею поунійних святинь.

З цього приводу митрополит УГКЦ А. Шептицький заявив: «Я нікого не уповноважував говорити про цю ревіндикаційну справу від мого імені, крім того, й греко-католицькі духовні сфери в цій ревіндикації не беруть жодної участі» [27]. Розуміючи, що ревіндикаційна акція не буде актом справедливості, УГКЦ відкрито заявила про свою непричетність до неї.

Варто зазначити цікаві факти, які наводить М. Сивіцький: ревіндикаційні запити висувалися в 65 місцевостях, де не було жодного католика, в 75 кількість католиків не перевищувала 5 осіб, в 76 – 20 осіб [4, с. 92].

Не беручи до уваги таких важливих фактів, РКЦ активно взялася до втілення в життя ревіндикаційних планів. Серед тих святинь, право на володіння якими мав вирішити суд, були відомі не лише на Волині центри православ'я – собори в Луцьку і Кременці, Жировицький, Дерманський, Зимненський, Корецький, Кременецький, Милецький монастирі і навіть Свято-Успенська Почаївська Лавра [28]. Досить часто в позовах разом із церквою зазначалися інші найрізноманітніші об'єкти – площі, будинки, поля і т. п. До того ж у багатьох позовах предметом розгляду не були церкви.

Ревіндикаційні заходи РКЦ покликали за собою численні протести православного населення Волині. Зокрема, православні парафіяни з м. Мацейова Ковельського повіту склали скаргу до президента Речі Посполитої з приводу ревіндикації церкви, де парафія нараховувала близько 3000 осіб. У цьому листі вказувалося, що церква в Мацейові «побудована на кошти прадідів та пращурів, котрі, можливо, були уніатами, але з часом стали православними. Тепер тут немає жодної родини уніатів, а місцева римсько-католицька парафія досить невелика і має в Мацейові великий костел» [29].

З подібними листами зверталися до президента Речі Посполитої православні інших парафій Волині, зокрема с. Смідин Ковельського повіту, де парафія нараховувала майже 4000 осіб [30].

Проти ревіндикацій протестували парафіяни сіл Арестів та Бакоти Рівненського повіту, сіл Береги, Білози, Великі і Малі Дорогостаї Дубнівського повіту, с. Бачківці Кременецького повіту, с. Хорів Здолбунівського повіту та ін. [31]. Особливо сильні протести викликала звістка про вимоги ревіндикації Свято-Успенської Почаївської Лаври. Лише за грудень 1929 р. до президента Речі Посполитої надійшло 53 протести від православних мешканців Волині проти цієї ревіндикації [32].

Загроза, що нависла над ПЦП, занепокоїла як вірних, так і православну церковну владу. При Священному Синоді була організована спеціальна комісія, яка в кожному окремому випадку надавала суду весь історичний матеріал, за яким встановлювалася необґрунтованість ревіндикаційних домагань римсько-католицького духовенства [33].

26 жовтня 1929 р. митрополит Діонісій звернувся до православного населення в Польщі з пастирським листом, в якому закликав «об'єднатися, з'єднатися в одну люблячу родину, забути про свої суперечки, стати як одна родина в обороні своєї матері – Православної церкви...» [34].

Судові процеси, в які була втягнута Автокефальна Православна Церква в Польщі (АПЦП), вимагали значних коштів, які збирало православне населення. До того ж гнітила невизначеність долі церков, адже судові процеси могли затягнутися на довгі роки. Незважаючи на різноманітні труднощі, православні не поступалися домаганням католиків.

Перше засідання суду відбулося 16 листопада 1930 р. Розглядалася справа ревіндикації Луцького Свято-Троїцького собору. Православні адвокати настоювали на невідповідності судового вирішення ревіндикаційних справ, посилаючись на єдиний виданий у цій справі законодавчий акт – розпорядження



Генерального комісара східних земель від 1919 р., згідно з яким право проведення ревіндикацій належало виключно адміністративній владі [35]. Отже, православні адвокати застосували досить виважену тактику. Адже, як було згадано вище, адміністративна влада, враховуючи місцеві умови, досить часто стримувала ревіндикаційні процеси.

У цей же час остаточно визначив свою позицію щодо ревіндикаційної акції польський уряд, який став в обороні АПЦП перед замахами РКЦ. Зокрема, міністр С. Червінський 30 січня 1930 р. у сеймі зазначив, що єдиним вирішальним критерієм у цій справі може бути лише критерій «очевидних потреб населення обох визнань» [36].

Цю ж думку міністр С. Червінський підтвердив і в листі до міністра закордонних справ, додаючи, що в процесі проведення ревіндикації на кресах необхідно рахуватися з місцевою політичною ситуацією і специфічним національним та віросповідним складом населення. Міністр вказував, що, згідно з Тимчасовими правилами 1922 р., АПЦП нині не має святинь та земель у безпосередній власності, а тому може вважатися лише користувачем церков, ґрунтів і будинків. Власником же має вважатися сама держава [37].

Міністерство віросповідань дало доручення воєводським управлінням вивчити ситуацію на місцях. Згідно з воєводськими повідомленнями за 1932 р. із 350 поунійних церков лише 30 належало б повернути РКЦ, а 320 залишити православним [38].

Такий підхід до справи яскраво засвідчив те, що урядові чинники ставали на позицію оборони майна АПЦП. Це було першим виразним кроком уряду в напрямі зміцнення позицій АПЦП у польській державі.

Другий період ревіндикаційної акції закінчився поразкою РКЦ. Суди оголосили рішення: РКЦ не може домагатися своїх прав на ревіндикацію судовим шляхом [39]. Проте таке рішення не розв'язувало самої проблеми. Жодна зі сторін не збиралася зійти зі своїх позицій. Боротьба між католиками і православними за церкви тривала. Зокрема, була ревіндована церква в Старому Олексинці Кременецького повіту [40, с. 658].

Також до кінця міжвоєнного періоду католиками велася акція щодо ревіндикації Луцького Свято-Троїцького собору. Особливо широко вона була розгорнута у 1939 р. на сторінках католицької преси – майже всі варшавські і краківські часописи подавали свої голоси за ревіндикацію Луцького собору [41].

Ревідикаційна акція викликала хвилю протестів у польській, українській і російській православній пресі. Українські кола Східної Галичини організували цілу кампанію, що мала на меті оборону інтересів АПЦП. Під керівництвом УНДО було навіть створено Парламентарну комісію для оборони Православної церкви, яка складалася з українських та білоруських парламентарів [42].

Ревідикаційні події в Польщі стали предметом обговорення і за кордоном. Українська еміграція організувала протести в європейських країнах, Америці, Азії і навіть в Японії. Прийняті резолюції було надіслано до Ліги націй у Женеві. М. Сивіцький зазначає: «... справа була безпрецедентна; християнська країна, яку всюди хвалили за високу культуру і релігійну толерантність, через суд забирає будинки молитви християнського населення тільки тому, що воно належить до іншого обряду» [4, с. 93].

Отже, АПЦП зазнала на собі тягар експансивної політики РКЦ. Хоча державна влада в 1930 р. деякою мірою стала на захист православ'я, це не припинило католицьких ревіндикаційних замахів. Внаслідок ревіндикаційної акції АПЦП зазнала значних збитків, не лише матеріальних, а й моральних – гніт, приниження, відчуття своєї другосортності в католицькій державі.

Література:

1. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej (DURP)*, № 4, 12 stycznia 1921 r. poz. 17.
2. Archiwum Akt Nowych (AAN, Warszawa). Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP), sygn. 801, k. 1.
3. Державний архів Тетнопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 148, оп. 2, спр. 547, арк. 6-6 зв.
4. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер з пол. Є. Петренка. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. 344 с.
5. AAN, MWRiOP, sygn. 859, k. 98.
6. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 7-9.
7. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 13.
8. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 18-18 зв.
9. Głos Wołyński (Łuck). 1922. 19 lutego. S. 8.
10. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 24.
11. Савчук Б. Волиньська «Просвіта». Рівне: Видавничка фірма «Ліста», 1996. 149 с.
12. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 82.
13. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 548, арк. 89.



14. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 552, арк. 67.
15. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 552, арк. 29.
16. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 552, арк. 39.
17. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 550, арк. 42–44.
18. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 10.
19. ААН, МWR і ОР sygn. 851, к. 174.
20. ААН, МWR і ОР, sygn. 1040, к. 13.
21. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 10.
22. ААН, МWR і ОР, sygn. 960, к. 341.
23. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 2, спр. 4, арк. 7.
24. ААН, МWR і ОР, sygn. 960, к. 341.
25. ААН, МWR і ОР, sygn. 1205, к. 282.
26. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskiem. Łuck, 1936. 152 s.
27. Українська нива, 1930. 21 лют.
28. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 3, спр. 12, арк. 155.
29. ААН, МWR і ОР, sygn. 1230, к. 360.
30. ААН, МWR і ОР, sygn. 1231, к. 39.
31. Archiwum Metropolii Prawosławnej (AMP). R-VI – 6B/115.
32. ААН, МWR і ОР, sygn. 1230, к. 11.
33. Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 3, спр. 12, арк. 155.
34. ААН, МWR і ОР, sygn. 1038, к. 2.
35. ААН, МWR і ОР, sygn. 859, к. 674.
36. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 7.
37. ААН, МWR і ОР, sygn. 1205, к. 287–288.
38. ААН, МWR і ОР, sygn. 854, к. 246.
39. ААН, МWR і ОР, sygn. 851, к. 13.
40. Церква і Нарід. 1938. Ч. 15–16, 1–15 серпня. С. 658.
41. ААН, Urząd wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/40, к. 63.
42. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach Piłsudczyzny 1926–1930. Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. 165 s.